Плутарх

Порівняльні Життєписи

Агесилай

I.

Цар Архидам, син Зевксидама, що правив лакедемонянами з великою славою, залишив після себе сина на ім'я Агід від своєї першої дружини Лампідо, жінки чудової і гідної, і другого, молодшого — Агесилая від Евполії, дочки Мелесиппіда. Оскільки влада царя мала згідно із законом перейти до Агіда, а Агесилай мав жити, як звичайний громадянин, він отримав звичайне спартанське виховання, дуже суворе і повне трудів, але таке, що привчало юнаків до покори. Тому-то, як повідомляють, Симонід і назвав Спарту приборкуючою смертних: завдяки своєму укладу життя, вона робить громадян надзвичайно слухняними закону і порядку, подібно тому як кінь з самого початки привчають до вузда. Дітей же, яких чекає царська влада, закон звільняє від подібних обов'язків. Отже, стан Агесилая відрізнялося від звичайного тим, що він прийшов до влади, після того як сам привчений був коритися. Ось чому він краще за інших царів умів обійтися зі своїми підданими, з'єднуючи з природними якостями вождя і правителя простоту і людинолюбство, отримані завдяки вихованню.

II.

Коли він знаходився в так званих агелах разом з іншими хлопчиками, його коханим був Лісандр, що полонив передусім його природною стриманістю і скромністю, бо, блищачи серед юнаків палкою старанністю, бажанням бути першим у всім, володіючи міцністю тіла і жвавістю вдачі, яку нічим не можна було стримати, Агесилай відрізнявся

в той же час таким слухняністю і лагідністю, що всі накази виконував не за страх, а за совість: його більш засмучували докори, ніж важка робота.

Краса його в юні роки робила непомітною тілесну вада — кульгавість. До того ж він переносив її легко і життєрадісно, завжди першим сміявся над своїм недоліком і цим як би виправляв його. Від цього ще більш помітним робилося його честолюбство, оскільки він ніколи не виставляв свою кульгавість в якості приводу, щоб відмовитися від якої-небудь справи або роботи. Ми не маємо жодного зображення Агесилая, бо він сам не хотів цього і навіть перед смертю заборонив малювати своє мертве тіло або ліпити статую. Є відомості, що він був невеликого зросту і з вигляду нічим не визначний, але жвавість і життєрадісність за будь-яких обставин, весела вдача, привабливі риси і приємний голос примушували до самої старість надавати перевагу йому красивим і квітучим людям. Як повідомляє Теофраст, ефори наклали штраф на Архідама за те, що він взяв собі дружину дуже маленького зросту, (бо, — сказали вони, — вона буде народжувати нам не царів, а царьків).

III.

Під час правління Агіда Алкивіад втік з Сицилії в Лакедемон. Не встиг він як слід обжитися в Спарті, як його вже звинуватили в зв'язку з дружиною Агіда Тімеєю. Агід сам сказав, що дитини, що народилася у нього він не визнає своєю, але що це син Алкивіада. Тимея, як повідомляє Дурід, аж ніяк не була засмучена цим і вдома в присутності служниці шепотом називала дитину Алкивиадом, а не Леотіхидом, а сам Алкивіад говорив, що зійшовся з Тімеєю, не маючи на увазі її збезчестити, а з честолюбного бажання, щоб його нащадки правили над спартанцями.

Після цього Алкивіад таємно сховався з Лакедемона, побоюючись Агіда. До хлопчика ж Агід завжди відносився з презирством, вважаючи його незаконнонароджений. Але у час останньої хвороби Агіда Леотіхид плачем і проханнями добився того, що цар в присутності багатьох

визнав його своїм сином. Однак після смерті Агіда Лісандр, що отримав над афінянами перемогу на морі і що користувався великим впливом у Спарті, запропонував передати царську владу Агесилаю, оскільки Леотіхид — незаконнонароджений і негідний отримати її. Багато які інші громадяни також виступили за Агесилая і прийнялися ревно підтримувати його, поважаючи його за високі етичні якості і ще за те, що він иховувався разом з ними і пройшов спартанське навчання. Однак в Спарті був деякий провидець Деопіт, що знав багато старовинних передбачань що вважався дуже досвідченим в божественних справах. Він заявив, що буде гріхом, якщо спартанці виберуть царем кульгавого, і під час розбору цього справи прочитав наступне провіщення:

Спарта! Одумайся нині! Хоч ти з душею гордовитою, Ходою твердою йдеш, але владу зростиш ти кульгаву, Багато доведеться тобі нежданих бід зазнати, Довго хльостати тебе будуть війни згубної хвилі.

Проти цього заперечив Лісандр, кажучи, що якщо спартанці так бояться цього оракула, то вони повинні швидше стерегтися Леотіхида. (Бо, — сказав він, — божеству байдуже, якщо царює будь-хто, що шкультигає на ногу, але якщо царем буде незаконнонароджений і, отже, не нащадок Геракла, то це і буде "кульгавим царюванням". Агесилай додав до цього, що сам Посейдон засвідчив незаконне народження Леотіхида, вигнавши землетрусом Агіда з спальні, а Леотіхид народився більш ніж через десять місяців після цього.

IV.

На отаких —то основах і за таких обставин Агесилай був проголошений царем; він негайно вступив у володіння майном Агіда, позбавивши цього права Леотіхида як незаконнонароджений. Однак, бачачи, що родичі Леонтіхида з материнської сторони, люди цілком порядні і надто нужденні потребу, Агесилай віддав їм половину майна; так розпорядившись спадщиною, він замість заздрості і недоброзичливість здобував собі славу і добре відношення

співгромадян. Зі слів Ксенофонта , Агесилай, у всьому корячись своїй вітчизні, досяг найбільшої влади і робив все, що хотів.

Ось що має на увазі Ксенофонт. У той час самої великою силою в державі були ефори і старійшини; перші з них мали владу тільки один рік, другі ж зберігали своє права довічно і мали повноваження, що обмежують владу царів, як про це розказано в життєписі Лікурга. Тому царі з давніх часів живуть з ними в розбратах, передаючи цю ворожнечу від батька до сина. Але Агесилай обрав інший шлях. Замість того, щоб сваритися з ними і робити їх своїми ворогами, він всіляко годив їм, не роблячи нічого без їх ради, а будучи покликаний ними, завжди поспішав з'явитися можливо швидше. Всякий раз, коли підходили ефори, коли він, сидячи на царському троні, вирішував справи, він підіймався їм назустріч; кожному знову вибраному старійшині він завжди посилав як почесний дар теплий плащ і бика. Цими вчинками він хотів показати, що шанує їх і тим прославляє їх достоїнство, В дійсність же непомітно для навколишніх все більш зміцнював власна могутність і збільшував значення царської влади завдяки загальноій повазі, якою він користувався.

V.

У своїх відносинах з співгромадянами він був бездоганний, коли справа торкалася ворогів, але не друзів: противникам він не заподіював шкоди несправедливо, друзів же підтримував і в несправедливих вчинках. Агесилай вважав ганебним не поважати своїх противників, якщо вони діяли гідно, але не міг засуджувати своїх друзів, коли вони помилялися, більш того він гордився, що допомагав їм, беручи тим самим участь в помилках, що здійснюються, бо вважав, що ніяка допомога, що надається друзям, не є ганьюою. Коли його вороги попадали в біду, він першим виражав їм своє співчуття і охоче приходив на підмогу, якщо вони про це просили; так він завойовував загальну любов і залучав всіх на свій бік. Помітивши це, ефори, побоюючись посилення Агесилая, наклали на нього штраф під приводом, що громадян, що належали всьому місту, він робить як би своєю власністю.

Бо подібно тому, як дослідники вважають, що якби у всесвіті зникли б суперечка і ворожнеча, то через згоду всіх речей між собою не тільки зупинилися б небесні світила, але припинилося б всяке народження і рух, — так, очевидно, і законодавець лакедемонський вніс в свою державу честолюбство і суперництво як засіб для розпалювання доброчесності, бажаючи, щоб суперечки і змагання завжди існували в середовищі гідних громадян; бо взаємна слухняність і доброчинність, досягнута без попередньої боротьби, є вияв бездіяльності і несміливості і несправедливо носить ім'я однодумності. Для деяких очевидно, що це розумів ще Гомер: він не зобразив би Агамемнона задоволеним тим, що Одіссей і Ахілл лають один одного жахливими словами, якби не вважав, що ревниві незгоди кращих людей один з одним приносять велику користь спільній справі. Однак тут неможливо обійтися без відомих обмежень, бо дуже далеко йдуче змагання шкодить державі і приносить багато бід.

VI.

Ледве встиг Агесилай вступити на царювання, як люди, прибулі з Азії, сповістили, що персидський цар готує великий флот, щоб витіснити лакедемонян з моря.

Лісандр, бажаючи негайно відправитися в Азію, щоб допомогти своїм друзям, яких він залишив там правителями і володарям міст і які потім за жорстокість і насильства були або вигнані співгромадянами, або убиті, переконав Агесилая почати війну і зробити далекий похід, переправившись через море раніше, чим варвар закінчить свої приготування. Одночасне Лісандр написав своїм друзям в Азію, щоб вони відправили послів в Лакедемон і просили в полководці Агесилая.

Отже, Агесилай з'явився в Народні збори і погодився прийняти на себе керівництво війною, якщо йому дадуть тридцять спартанців в якості воєначальників і радників, дві тисячі вільновідпущенників і шість тисяч воїнів з числа союзників. Завдяки сприянню Лісандра, ці вимоги були охоче прийняті, і Агесилай був посланий разом з тридцятьма

спартанцями, серед яких Лісандр був справді першим не тільки по своїй славі і впливу, але і через дружбу з Агесилаєм, що вважав себе ще більш зобов'язаним йому за цей похід, ніж за царську владу. У той час як його військо збиралося в Герести, Агесилай зі своїми друзями прибув в Авліду і заночував там 10. У сні йому привиділось, що хтось звертається до нього зі словами: Цар лакедемонян, ти розумієш, звичайно, що ще ніхто не виступав як вождь всієї Греції, крім Агамемнона в колишні часи і тебе в цей час. Оскільки ти керуєш тепер тим же народом, виступаєш проти тих же ворогів і відправляєшся на війну з того ж самого місця, то ясно, що і тобі треба принести богині жертву, яку приніс Агамемнон, відпливаючи звідси. Агесилай відразу ж пригадав про дівчину, яку

батько приніс в жертву, корячись жрецям. Однак він не злякався, але, прокинувшись, розказав свій сон друзям і заявив, що необхідно надати богині ті почесті, які доставляють їй задоволення, але наслідувати дикого древнього полководця він не збирається. По розпорядженню Агесилая була прикрашена вінком лань, і його жрець приніс тварина в жертву, однак не по тому обряду, якому звичайно слідував жрець, поставлений беотійцями. Почувши об цю беотархи дуже разгнівались і відправили своїх служителів до Агесилаю, забороняючи йому приносити жертви всупереч законам і старовинним звичаям беотійців. Служителі ж не тільки виконали доручення, але і скинули з вівтаря частини жертовних тварин.

Розлючений Агесилай відплив, обурюючись на фіванців і в той же час дуже зніяковівши цим знаком, думаючи, що тепер похід буде для нього невдалим і він не виконає того, що намітив.

VII.

Коли вони прибули в Ефес, вплив Лісандра і загальне до ньому повага стали незабаром обтяжливі і нестерпні Агесилаю. Дійсно, народ товпився біля воріт Лісандра і все ходили за ним, прислужуючи лише йому, як якби Агесилай володів тільки титулом і ім'ям командуючого, отриманим завдяки закону, дійсним же владикою, який все може і всім

вершить, був Лісандр. Адже ніхто з полководців, що посилалися в Азію, не зміг стати таким могутнім і грізним, ніхто не зробив більше добра своїм друзям і зла своїм ворогам. Все це ще було свіжо в пам'яті людей. До того ж, бачачи простоту в поводженні, природність і товариськість Агесилая, в той час як Лісандр виявляв різкість, суворість і стислість в мові, вонипідлабузнювалися перед Лісандром, стараючись всіляко догодити тільки йому.

Інші спартанці важко переносили необхідність бути більш прислужниками Лісандра, ніж радниками царя. Нарешті, відчув себе зачепленим і сам Агесилай, який, хоч і не був заздрісний і не засмучувався тому, що почесті виявляються комусь ще, однак був дуже честолюбний і не хотів бути нижче інших; більш усього він побоювався, що якщо будуть довершені блискучі діяння, їх припишуть Лісандру через його колишню славу. Тому він став поводитися таким чином: по-перше, він виступав проти всіх порад Лісандра і всі почини, до яким той вже приступив з особливою старанністю, Агесилай відмінив і проводив замість них зовсім інші; потім, з тих, хто приходив до нього з проханнями, він відпускав ні з чим всіх, хто, як він дізнавався, особливо покладається на Лісандра. Точно так само і в суді ті, кому Лісандр мав намір пошкодити, вигравали справу і, навпаки, тим, кому він явно і старанно протегував, важко було піти від покарання. Оскільки це було не випадкове, але робилося з дня в день і як би з наміром, Лісандр, нарешті, зрозумів причину і не приховав це від своїх друзів, але прямо сказав їм, що ті попали в немилість через нього; при цьому він закликав їх годити тепер цареві і тим, хто має більший вага, чим він, Лісандр.

VIII.

Однак багато чим здавалося, що такою поведінкою і подібними розмовами він хоче викликати недоброзичливість до царя. Тому Агесилай, бажаючи зачепити його ще більше, доручив йому роздачу м'яса і, як кажуть, в присутності багатьох заявив:

(Нехай тепер ці люди підуть на поклін до мого раздавачва м'яса. Пригнічений цим, Лісандр сказав йому: (Ти добре умієш, Агесилай, принижувати друзів. (Так, — відповів Агесилай, — тих, які хочуть бути більш могутніми, ніж я. Лісандр заперечив: Можливо, це вірне швидше в стосунку твоїх слів, ніж до моїх вчинкам; дай мені, однак, яке-небудь місце або посаду, де я зможу бути тобі корисним, не засмучуючи тебе. Після цього Лісандр був посланий до Геллеспонту і схилив там на сторону Агесилая перса Спітрідата з сатрапії Фарнабаза; перс цей мав великі багатства і двісті вершників. Однак гнів Лісандра не втих: затаївши образу, він замишляв навіть відняти царську владу у двох родів і передати її всім спартіатам І, напевно, з ворожнечі до Агесилаю він зробив би великий переворот в державі, якби не загинув раніше, під час беотіського походу. Так звичайно честолюбива натура, якщо вона не дотримується міри в своїх вчинках на державному терні, терпить біди замість очікуваних вигід. Якщо Лісандр був грубий і не знав міри в своєму честолюбстві, то і Агесилай, зрозуміло, міг би іншими, більш гідними засобами виправити помилки цього видатної і честолюбивої людини. Але, видимо, одна і та ж пристрасть заважала першому визнати владу свого начальника, а другому — без роздратування стерпіти помилки свого товариша.

IX.

Спочатку Тіссаферн, боячись Агесилая, уклав з ним договір, по якому персидський цар обіцяв надати грецьким містам свободу і право жити по власних законах.

Пізніше, однак, вирішивши, що у нього досить сил, він почав війну. Агесилай охоче прийняв виклик, оскільки покладав великі надії на свій похід. До того ж він вважав ганебним, що (десять тисяч) під начальством Ксенофонта дійшли до самого моря, наносячи поразки цареві, коли тільки хотіли цього, в той час як він, будучи на чолі лакедемонян, що досягли верховного володарювання на суші і на морі, не міг показати грекам жодногодіяння, гідного пам'яті. Щоб скоріше відплатити Тіссаферну за його віроломство дозволеною хитрістю, він

зробив вигляд, що має намір виступити в Карію. Коли ж там зібралися військові сили варварів, він несподівано вторгся у Фрігию. Тут він завоював багато міст і захопив великі багатства. Цим він показав своїм друзям, що порушення договору означає презирство до богів, обман же ворога, навпаки, не тільки справедливий, але і доставляє велику славу, задоволення і вигоду. Оскільки ворог перевершував його кіннотою і до того ж знамення при жертвоприносинах були несприятливі, Агесилай повернувся в Ефес і став збирати кінноту, наказуючи щоб кожна багата людина, якщо вона не хоче брати участь в поході, виставила за себе по одному коневі і вершнику. Багато хто погодився на це, і незабаром замість боязких гоплитів у Агесилая зібралася численна і боєздатна кіннота. Він говорив, що і Агамемнон поступив прекрсано, коли відпустив з війська боязкого багатія, отримавши замість нього прекрасну кобилу. По наказу Агесилая торговці здобиччю продавали бранців оголеними. Одяг купували охоче, але над полоненними, чиї голі тіла були білими і рихлими через зніжений спосіб життя, все насміхалися, вважаючи їх нездатними для роботи, що не мають ніякої ціни. Побачивши це, Агесилай піднявся і сказав: Це люди з якими ви воюєте, а це речі, через яких ви ведете війну. X.

Коли підійшов час для поновлення військових дій, Агесилай оголосив, що поведе військо в Лідію. На цей раз він не обманював Тіссаферна, але той, не довіряючи Агесилаю після того як був введений ним в оману, тепер обдурив самого себе. Він вважав, що Агесилай, який, на його думку, мав недосить кінноти, виступить тепер в Карію, де місцевість не сприяє пересуванню вершників. Коли ж Агесилай, як він говорив раніше, прибув на рівнину у Сард, Тіссаферн був вимушений поспішити на допомогу місту. При цьому він напав зі своєю кіннотою на воїнів противника, які розбрелися по рівнині з метою грабежу, і багатьох з них знищив. Агесилай, міркувавши, що піхота противника ще не підійшла, сам же він має під рукою все своє військо, вирішив дати битву як можна швидше. Поставивши легку піхоту між вершниками, він наказав їм виступати і ударити на противника, не втрачаючи ні хвилини, сам же слідом повів важку піхоту. Варвари були звернені у втечу, і греки, що спрямувалися в погоню, багатьох убили і захопили ворожий

табір. Після цієї битви греки не тільки могли безперешкодно брати здобич і відводити рабів і худоба з царських володінь, але з задоволенням побачили, що Тіссаферн, найзліший ворог греків, поніс справедливу відплату. Цар негайно відправив проти нього Тітравста, який відрубав голову Тіссаферну, а потім звернувся до Агесилаю з проханням припинити війну і відплисти додому, пропонуючи йому при цьому гроші, але той відповів, що питання про мир може вирішити тільки сама Спарта, а що стосується до нього, то він більше знаходить задоволення в збагаченні своїх солдат, чим в тому, щоб самому стати багатим. Взагалі ж, сказав він, у греків вважається брати у ворога не подарунки, а здобич. Однак, щоб виявити вдячність Тітравсту, що покарав загального ворога греків Тіссаферна, він виступив зі своїм військом у Фрігию, взявши у перса тридцять талантів на шляхові витрати. По дорозі він отримав скиталу від спартанської влади, що наказувала йому взяти командування і над флотом. Таку честь не надавали нікому, крім Агесилая. Він безперечно був, як говорить і Теопомп, найбільшим і найвідомішим серед своїх сучасників, але і за всім тим більше гордився своїми особистими якостями, ніж величезною владою. Тепер, однак, він, як здається, зробив помилку, доручивши командування флотом Пісандру. Незважаючи на те, що були більш досвідчені і розсудливі люди, він брав до уваги не інтереси вітчизна, а родинні почуття і на догоду своїй дружині, братом якою був Пісандр, поставив його на чолі морських сил.

XI.

Сам Агесилай, вступивши з військом в землю, підлеглу Фарнабазу, не тільки опинився в місцях, багатих всім необхідним, але і зібрав багато грошей.

Пройшовши до самої Пафлагонії, він залучив на свою сторону пафлагонського царя Котія, який бажав дружби з ним, захоплюючись його доблестю і чесністю. Спітрідат же, відтоді як відділився від Фарнабаза і перейшов до Агесилаю, постійно супроводив його у всіх походах. У нього був син — прекрасний юнак на ім'я Мегабат, якого

Агесилай гаряче любив. Спітрідат мав так само і дочку, красиву дівчину на виданні. Агесилай умовив Котія одружуватися на ній, а сам, взявши у нього тисячу вершників і двох тисяч піхотинців, повернувся у Фрігию. Він прийнявся спустошувати землю Фарнабаза, який не чинив опору, не довіряючи навіть фортецям, але, захопивши з собою більшую частина своєї скарбниці і скарбів, бродив по всій країні, уникаючи зустрічі з Агесилаєм. Нарешті, Спітрідат за допомогою спартанця Геріппіда захопив його табір і оволодів всіма його багатствами. Однак Геріппід учинив такий суворий нагляд над захопленим, змушуючи варварів повертати здобич і все детально оглядаючи і розсліджувати, що розсердив Спітрідата, і той відразу ж пішов з всіма пафлагонцями в Сарди. Це, як повідомляють, до крайності засмутило Агесилая. Він був незадоволений передусім тим, що позбавився такої благородної людини, як Спітрідат, а з ним —— і значних військових сил; потім, він соромився, що йому можуть докорити в користолюбстві,

в той час як він завжди прагнув очистити від цього не тільки власну душу, але і вітчизну. Крім цих двох явних причин, його не менш мучила і любов до Мегабата, хоч, коли юнак бував з ним, він наполегливо, всіма силами старався подолати цю пристрасть. Одного разу, коли Мегабат підійшов до нього з привітанням і хотів обійняти і поцілувати його, Агесилай відхилився від поцілунку. Юнак був зніяковілий, перестав підходити до нього і вітав його лише здалека. Тоді Агесилай, жаліючи, що позбавився його ласки, з удаваним здивуванням спитав, що трапилося з Мегабатом, чому той перестав вітати його поцілунками. "Ти сам винен, —— відповіли його друзі, —— оскільки не приймаєш поцілунків красивого хлопчика, але в страху біжиш від них. Його ж і зараз можна переконати прийти до тебе з поцілунками, якщо ти тільки знов не виявиш несміливості". Після деякого мовчання і роздуми Агесилай відповів: "Вам не треба умовляти його, так як я знаходжу більше задоволення в тому, щоб знов почати з самим собою цю боротьбу за його поцілунки, ніж в тому, щоб мати всі скарби, які я коли-небудь бачив". Так тримав себе Агесилай, коли Мегабат був поблизу; коли ж той віддалився, він відчув таку пристрасть до нього, що важко сказати, чи утримався б він від поцілунків, якби той знов з'явився перед ним.

XII.

Деякий час через Фарнабаз захотів вступити з Агесилаем в переговори. Зустріч їм влаштував кизикієць Аполлофан, гостеприйомець обох. Агесилай, прибулий першим до призначеного місця зі своїми друзями, розташувався в тіні на густій траві, чекаючи Фарнабаза. Коли той прибув і побачив лежачого Агесилая, то з поваги до нього, не звертаючи уваги на разістлані для нього м'які шкури і строкаті килими, і сам опустився на землю, хоч був одягнутий в дивно тонке і розкішно вишитий одяг. Після перших привітань у Фарнабаза не виявилося браку в докорах за адресою лакедемонян; бо ті були багато чим зобов'язані йому під час війни з афінянами , тепер же грабували його землю. Агесилай бачив, що супроводжуючі його спартанці похнюпилися від сорому і були в ускладненні, розуміючи, що Фарнабаз дійсно скривджений несправедливо. Тому він відповів: "Так, Фарнабаз, раніше ми були друзями царя і дружньо відносилися до його інтересів; тепер ми стали його ворогами і поступаємо з ним вороже. Бачачи, що ти сам бажаєш бути власністю царя, ми, звичайно, стараємося шкодити йому в твоїй особі. Але з того дня, як ти вважатимеш за краще називатися другом і союзником греків, а не рабом царя, можеш бути упевнений, що і це військо, і ця зброя, і судна, і кожний з нас зробиться захисником твого майна і твоєї свободи, без якої для людей не існує нічого прекрасного і нічого бажаного". Тоді Фарнабаз відкрив йому свої істинні наміри.

"Якщо цар, — сказав він, — пришле іншого полководця, то я буду вашим союзником; якщо ж він передасть верховне командування мені, то у мене не буде браку в завзятті, щоб битися з вами за мого царя і шкодити вам". Агесилай залишився задоволений цією відповіддю і, взявши Фарнабаза за праву руку і ставши з ним поруч, сказав: "Я бажав би, Фарнабаз, щоб ти, з подібними почуттями, був би нам краще другом, ніж ворогом".

XIII.

Фарнабаз зі своїми людьми віддалився, а син його, затримавшись, підбіг до Агесилаю і сказав йому, усміхаючись: "Агесилай, я роблю тебе моїм гостеприйомцем". І з такими словами він віддав йому дротик, який тримав в руці.

Агесилай охоче прийняв подарунок і, зачарований красою і дружелюбністю юнака, оглянув присутніх, щоб знайти у них що-небудь гідне для дар у відповідь прекрасному і благородному персу. Помітивши коня писаря Ідея з дорогими бляхами на збруї, він негайно зняв ця прикраси і подарував юнаку. І надалі він постійно про ньому згадував, і коли згодом той був виганий з батьківського будинку своїми братами і шукав притулки в Пелопоннесі, Агесилай виявив до нього найбільшу увагу і допомагав йому навіть в його любовних справах. Той закохався в афінського хлопчика-борця, і оскільки той був для дитини дуже високий і міцний, його могли не допустити до участі в Олімпійських змаганнях. Перс звернувся з проханнями за нього до Агесилаю, який, бажаючи догодити своєму гостеприйомцю, гаряче взявся за справу і довів його до кінця, хоча і з великим трудом. Агесилай у всьому іншому суворо дотримувався законів, але коли справа торкалася дружби, вважав неухильну прихильність до справедливості пустої відмовою. Так, передають, що ним була написана карійцу Гидрією записка наступного змісту: "Якщо Нікий невинен — відпусти його, якщо він винен — відпусти його з любові до нас; отже, відпусти його в будь-якому випадку". Ось як здебільшого відносився Агесилай до друзів.

Однак, коли того вимагало спільна справа, він більш рахувався з обставинами.

Так, наприклад, він довів це одного разу, коли, знімаючись поспішно з табору, покинув свого коханого, що знаходився в хворобливому стані. Той знав його і благав залишитися, але Агесилай повернувся і сказав: "Важко бути і жалісливим і розсудливим одночасно". Про цей випадку розповідає філософ Ієронім.

XIV.

Пройшло тільки два роки командування Агесилая, а слух про нього розповсюдився далеко. При цьому особливо прославлялися його розсудливість, простота і помірність. На своєму шляху він зупинявся в межах найбіль шанованих святилищ окремо від своїх супутників, роблячи богів свідками і очевидцями таких вчинків, які ми звичайно здійснюємо в самоті, уникаючи чужих поглядів. Серед багатьох тисяч воїнів важко було б знайти такого, у якого постіль була б простішою і дешевше, ніж у Агесилая. До спеки і холоду він був настільки байдужий, так наче тількит він один був створений, щоб перенести будь-які зміни погоди, що посилаються богами. Але найприємниішим видовищем для греків, що населяють Азію, було бачити, як полководці і намісники, звичайно нестерпно горді, зніжені багатством і розкішшю, з трепетом догождають людині в простому, поношеному плащі і беззаперечно міняють свою поведінку, вислухавши від нього лише одне по-лаконськи небагатослівне зауваження. При цьому багато чим приходили на розум слова Тімофея: Арес —— тиранн, а золота Еллада не жахається.

XV.

У той час Азія сильно хвилювалася і схильна була до відпаданню від персидців.

Агесилай навів порядок в азіатських містах і додав їм належний державний пристрій, не вдаючись до страт і вигнання громадян. Потім він вирішив рушити далі, щоб, віддаливши війну від Грецького моря, примусити царя битися за його власне життя і скарби Суз і Екбатан і таким чином позбавити його можливості збуджувати війну серед греків, сидячи спокійно на своєму троні і підкуповуючи корисливих шукачів народної прихильності. Однак в цей час до нього прибув спартанець Епікидід із звісткою, що Спарте загрожує небезпечна війна в самій Греції і що ефори закликають його, наказуючи прийти на допомогу співгромадянам.

0, скількох тяжких бід є ви, елліни, провиною!

Бо яким ще словом можна назвати цю заздрість, ці об'єднання і озброєні приготування греків для боротьби з греками ж — все те, чим вони самі відхилили, вже прихилене на їх сторону щастя, повернувши зброю, направлену проти варварів, і війну, що ведеться вдалині від Греції, проти самих себе? Я не згодний з корінфянином Демаратом, що сказав, що всі греки, що не бачили Олександра що сидів на троні Дарія, були позбавлені найбільшої насолоди. Я вважаю, їм би швидше треба було плакати при думці, що полководці еллінів, що билися при Левктрах, Коронеї, Корінфу, є винуватцями того, що честь ця випала на частку Олександра і Македонії. З всіх вчинків Агесилая немає більш славного, ніж це повернення, — не можна знайти кращого прикладу справедливості і покори владі. Бо якщо Ганнібал, коли він знаходився у відчайдушному стані і коли його вже майже зовсім витіснили з Італії, лише з великим трудом покорився тим, хто закликав його для захисту батьківщина; якщо Олександр при звістці про битву між Антипатром і Агідом сказав з усмішкою: "Схоже, друзі, що в той час, як ми перемагаємо Дарія, в Аркадії йде війна мишей" , — то як не вважати щасливою Спарту, коли Агесилай виявив таку повагу до вітчизни і шанобливість до законів?

Ледве встигла надійти до нього скитала, як він відмовився і від блискучих успіхів, і від могутності, і від принадних надій і, залишивши "нездійсненною справу" , негайно ж відплив. Він покинув своїх союзників в глибокому смутку за ним, спростовуючи слова Ерасістрата, сина Феака, про те, що лакедемоняни краще в суспільних, афіняни ж в приватних справах. Бо якщо він виявив себе прекрасним царем і полководцем, то ще більш бездоганний і приємний був як товариш і друг для тих, хто знаходився з ним в близьких відносинах. Оскільки персидські монети чеканилися із зображенням стрільця з лука , Агесилай сказав, знімаючись з табору, що персидський цар виганяє його з Азії за допомогою десяти тисяч стрільців: така була сума, доставлена в Афіни і Фіви і розділена між народними ватажками, щоб вони підбурювали народ до війни зі спартанцями.

XVI.

Перейшовши через Геллеспонт, Агесилай рушив по Фракії, не питаючи на те дозволи ні у одного з варварських племен; він лише відправив до кожного з них гінця з питанням, чи бажають вони, щоб він пройшов через їх країну як друг або як ворог.

Всі прийняли його доброзичливо і посилали йому для охорони стільки людей, скільки було в їх силах; одні лише так звані трохали, яким і Ксеркс, як повідомляють, повинен був сплатити за прохід через їх землю, зажадали у Агесилая сто талантів срібла і стільки ж жінок. Але Агесилай, кепкуючи з них, спитав:

"Чому ж вони відразу не прийшли, щоб отримати плату." Він рушив проти них, вступив в битву і змусив варварів до втечі, нанісши їм важкі втрати. З тим же питанням він звернувся до царя Македонії; той відповів, що подумає, а Агесилай сказав: "Добре, нехай він думає, а ми поки підемо уперед". Цар здивувався його сміливості і, злякавшись, повідомив йому, що він може пройти по його країні як друг. Оскільки фессалийці були в союзі з ворогами Спарти, Агесилай став спустошувати їх володіння, пославши, однак, в той же час в Ларіссу Ксенокла і Скіфа з пропозицією дружби. Обидва вони були схоплені і ув'язнені. Всі обурювалися цим і вважали, що Агесилаю необхідне негайно виступити і обложити Ларіссу, однак він, сказавши, що не хоче зайняти навіть всю Фессалію ціною життя хоч би одного з цих двох, отримав обох зворотно, уклавши мирну угоду. Але цьому, бути може, не варто і дивуватися: адже коли в інший раз Агесилай дізнався, що

біля Коринфу сталася велика битва і з боку спартанців втрат зовсім небагато, з боку ж противника —— безліч, він не виявив ні радощі, ні гордість і лише сказав з глибоким зітханням: "Горе тобі, Греція, що ти сама погубила стільки людей, бо другі, якби вони ще жили, здатні були б, об'єднавшись, перемогти всіх варварів разом взятих". Під час його походу фарсальці нападали на нього і спричиняли утрати війську. Агесилай, очоливши п'ятсот вершників, напав на фарсальців, змусив їх до втечі і поставив трофей біля Нартакія. Цій перемозі він особливо

радів, бо лише з кіннотою, створеної ним самим, переміг людей, що гордилися більш усього своїм мистецтвом у верховій їзді.

XVII.

Сюди до нього прибув із Спарти ефор Діфрід, принісши наказ негайно вторгнутися в Беотію. Агесилай, вважаючи, що цей план повинен бути виконаний пізніше, після більш ретельних приготувань, вважав, однак, що не можна надавати непокора владі.

Він оголосив своїм військам, що скоро настане той день, ради якого вони прийшли з Азії, і закликавдо себе дві мори із сил, що стояли біля Корінфа. Лакедемоняни, щоб надати йому особливу честь, сповістили в Спарті, що ті з юнаків, хто бажає виступити на допомогу цареві, можуть записатися в списки. Оскільки охоче записалися всі, власті відібрали чоловік, найбільш квітучого і сильних, і відіслали їх у військо. Агесилай, тим часом, пройшовши через Фермопіли, рушив по Фокі-де, дружньо до нього настоєній. Але лише тільки він вступив в Беотію і встав табором біля Херонеї, як у час сонячного затемнення, яке прийняло контури місяця, отримав звістку про смерть Пісандра і про перемогу Фарнабаза і Конона в морській битві біля Кніде. Агесилай був дуже засмучений як загибеллю Пісандра, так і збитком, який понесла вітчизна, однак, щоб не вселити воїнам несміливості і відчаю, в той час як вони готувалися до боротьби, він наказав людям, прибулим з моря, говорити протилежне дійсності — що битва була виграна спартанцями. Він сам з'явився з вінком на голові, приніс жертви богам за хорошу звістку і відіслав своїм друзям частини жертовних тварин.

XVIII.

Звідси він виступив далі і, опинившись біля Коронеє лицем до лиця з супротивником, вишикував військо в бойовий порядок, доручивши орхоменцям ліве крило і ставши на чолі правого. У ворога на правому фланзі стояли фіванцы, на лівому —— аргівяни. Ксенофонт, що

повернувся з Азії і що сам брав участь в битві поруч з Агесилаем, розказує, що ця битва була найбільш запеклою з всіх, які відбувалися в ті часи. Перше зіткнення не викликало, правда, наполегливої і тривалої боротьби: фіванці змусили до втечі орхоменців, а Агесилай —— аргівян.

Однак і ті і інші, дізнавшись, що їх ліве крило зім'ято і відступає, повернули назад. Агесилай міг би забезпечити собі вірну перемогу, якби він не ударив фіванцам в лоб, а дав їм пройти повз і кинувся б на них іззаду. Однак через озлоблення і честолюбство він зіткнувся з противником груди в груди, бажаючи зім'яти його своїм натиском. Вороги прийняли удар з не меншою відвагою, і спалахнула гаряча битва по всій бойової лінії, особливо напружене в тому місці, де стояв Агесилай, оточений п'ятдесятьма спартанцями, бойовий запал яких, як здається, послужив на цей раз порятунком для царя. Бо вони билися, захищаючи його, з найбільшою хоробрістю і хоч і не змогли уберегти царя від ран; однак, коли його панцир був вже пробитий в багатьох місцях мечами і списами, винесли його з великим трудом, але живого; тісно згуртувавшись навколо нього, вони багатьох ворогів поклали на місці і самі втратили багатьох. Коли виявилося, що перемогти фіванцев прямим ударом – справа дуже важка, спартанці змушені були прийняти план,знехтуваний ними на початку битви. Вони розступилися перед фіванцами і дали їм пройти між двома рядами, а коли ті, побачивши, що прорив вже довершений, порушили лад, спартанці погналися за ними і, порівнявшись, напали з флангів. Однак ним не вдалося змусити ворогів до втечі: фіванцы відійшли до Геліконy, причому ця битва виповнила їх пихою, оскількиім вдалося залишитися непереможеними, незважаючи на те, що вони були одні, без союзників.

XIX.

Агесилай, хоч і страждав від численних ран, не віддалився відразу до намету, але наказав віднести себе на носилках до стану своїх, щоб пересвідчитися, що трупи убитих зібрані і знаходяться в межах досяжності. Противників, які ховалися в сусідньому храмі Афіни Ітонійської, він наказав відпустити. Біля цього храму знаходився трофей,

який поставили в свій час беотійцы на чолі з Спартоном, коли вони на цьому місці перемогли афінян і убили Толміда. Наступного ранку Агесилай, щоб випробувати, чи бажають фіванці відновити битву, наказав воїнам прикрасити себе вінками і під звуки флейт поставити пишний трофей, як годиться переможцям.

Коли ж противники прислали послів з проханням про видачі трупів, він уклав з ними перемир'я і, закріпивши таким чином перемогу, відправився на носилках в Дельфи, де в цей час відбувалися Піфійські гри. Агесилай влаштував урочистий хід в честь Аполлона і присвятив богу десяту частина здобичі, захопленої ним в Азії, що становило сто талантів. Після повернення в Спарту він відразу ж завоював симпатії громадян і загальне здивування своїми звичками і способом життя. Бо, на відміну від більшості полководців, він не повернувся з чужини іншою людиною, що перетворилася під впливом чужоземних вдач, незадоволеною всім вітчизняним, що свариться зі своїми співгромадянами; навпаки, він поводився так, наче ніколи не переходив на іншу сторону Еврота, поважав і любив рідні звичаї, не змінив нічого ні в їжі, ні в купелях, ні в способі життя своєї дружини, ні в прикрасі своєї зброї, ні в домашньому господарстві. Навіть двері власного будинку, які були настільки древніми, що, здавалося, були поставлені ще Арістодемом, він зберіг в колишньому стані. Зі слів Ксенофонта, канатр його дочки не був більш пишним, ніж у інших. Канатром лакедемоняни називають дерев'яні зображення грифів і наівкозлів-напіволеней, в яких вони возять своїх дочок під час урочистих ходів.

Ксенофонт не записав імені дочки Агесилая, і Дікеарх досадував на те, що ми не знаємо імен ні дочки Агесилая, ні матері Епамінонда. Однак в лакедемонських написах ми знайшли, що дружина Агесилая носила ім'я Клеори, дочок же звали Евполія і Іпполіта. У Лакедемоне і понині зберігається також спис Агесилая, нічим не відмінне від інших.

XX.

Помічаючи, як деякі з громадян гордяться і чваняться тим,що вигодовують коней для ристалищ, Агесилай умовив сестру свою Киніську відправити колісницю для участі в олімпійських змаганнях. Цим він хотів показати грекам, що подібна перемога не вимагає ніякої доблесті, а лише багатства і марнотратства. Мудрецеві Ксенофонту, який завжди знаходився при ньому і користувався його увагою, він порадив привезти своїх дітей в Лакедемон для виховання, щоб вони оволоділи найпрекраснішою з наук — коритися і володарювати. Після смерті Лісандра Агесилай розкрив велику змову,який той влаштував проти нього негайно після повернення з Азії, і вирішив показати, яким громадянином був Лісандр за житті. Прочитавши промову, що збереглася в паперах Лісандра, складену Клеоном Галікарнасським, яку Лісандр від свого імені мав намір тримати перед народом, промову, що містила заклики до перевороту і зміні державного устрою, Агесилай хотів обнародувати її.

Однак один з старійшин, прочитавши цю промовц і жахнувшись мистецтву переконання, з яким вона була написана, порадив Агесилаю не викопувати Лісандра з могили, але краще поховати разом з ним і цю промову. Агесилай послухався поради і відмовився від свого наміру. Своїм противникам він ніколи не заподіював шкоди відкрито, але умів добитися, щоб вони були призначені полководцями або начальницькими особами, потім викривав їх в несумлінності і користолюбстві при виконанні своїх обов'язків і, нарешті, коли справа доходила до суду, підтримував їх і допомагав ім. Таким чином він робив з ворогів друзів і залучав їх на свій бік, так що не мав жодного противника. Другий цар,Агесиполід, був сином вигнанця і до того ж ще дуже молодий за віком, а за характером покірливий і м'який, і тому приймав мало участі в державних справах. Однак Агесилай вважавза необхідне зобов'язати вдячністю і його. Обидва царі, коли знаходилися в місті, ходили до однієї і тієї ж фидитії і харчувалися за одним столом. Знаючи, що Агесиполід, так само як і сам він, дуже привернений до любовних справ, Агесилай завжди заводив з ним розмова про прекрасних хлопчиків. Він схиляв юнака до любовних утіх і сам допомагав йому в його захопленнях. Справа в тому, що в лаконських любовних зв'язках немає нічого

брудного, навпаки, вони поєднуються з великою соромливістю, честолюбством і прагненням до доброчесності, як сказано в життєписі Лікурга.

XXI.

Завдяки своєму великому впливу в державі, Агесилай домігся, щоб командування флотом було доручене його зведеному брату по матері Тельовтію. Потім він зробив похід в Корінф і сам захопив з суші Довгі стіни, Тельовтій же на кораблях... У цей час аргівяни, які тоді володіли Корінфом, справляли Істмійськіє ігри.

З'явившись в корінфській землі, коли вони щойно здійснили жертвоприношення, Агесилай примусив їх бігти, кинувши всі приготування до свята. Колишні з ним корінфські вигнанці звернулися до ньому з проханням взяти на себе розпорядок в змаганнях, але він відмовився і, надавши це їм самим, чекав, щоб забезпечити їх від нападу, поки не закінчаться жертвоприношення і змагання. Деякий час опісля, коли він віддалився,аргівяни справили Істмійськиє ігри ще раз, і при цьому виявилося, що з числа тих, хто змагався, деякі були повторно проголошені переможцями, але були і такі, які в перший раз перемогли, а у другий попали в список переможених. Дізнавшись про це, Агесилай оголосив, що аргівяни самі себе викрили в боягузтві, оскільки, вважаючи розпорядокна грі чимсь великим і важливим, не насмілилися битися з ним за цю честь. Сам він вважав за необхідним до всіх подібних речей відноситися стримано. У себе у вітчизні він готував хори, влаштовував змагання і завжди на них був присутнім, виявляючи велике честолюбство і старанність і не пропускаючи навіть жодного змагання хлопчиків і дівчаток, але те, що захоплювало інших, йому було немов зовсім незнано і незнайомо. Одного разу він зустрівся з трагічним актором Калліппідом, ім'я якого було прославлене серед греків і який користувався загальним визнанням. Калліппід першим вітав Агесилая, а потім з гордим виглядом змішався з тими, що супроводили

царя на прогулянці, розраховуючи, що той скаже йому яку-небудь люб'зність.

Нарешті, Калліппід не витерпів і сказав: "Хіба ти не пізнаєшся мене, цар? " — на що Агесилай, повернувшись до нього, відповів: "Здається мені, що ти Калліппід, дикелікт? " — так називають лакедемоняне мімів. У інший раз його покликали послухати людину, що наслідує співу солов'я. Агесилай відмовився, сказавши: "Я чув самого солов'я". Лікар Менекрат за успішне лікування в декількох безнадійних випадках отримав прізвисько Зевса. Він безсоромно користувався цим прізвиськом і зважився навіть написати Агесилаю; "Менекрат-Зевс бажає бути здоровим Агесилаю".

Агесилай написав у відповідь: "Цар Агесилай бажає Менекрату бути в здоровій думці".

XXII.

Коли Агесилай знаходився ще біля Корінфа і після захоплення Герея спостерігав, як його воїни відводять полонений і відносять здобич, до нього прибули посли з Фів з пропозицією дружнього союзу. Агесилай, що завжди ненавидів це місто, знайшов такий випадок слушним, щоб виразити своє презирство до фіванців, і зробив вигляд, що не бачить і не чує послів. Але він потерпів заслужену відплату за свою гординю. Бо ще не встигли фіванці піти, як прибутки до нього гінці із звісткою, що ціла мору спартанців порубана Іфікратом. Таке велике нещастя вже давно не осягало лакедемонян: вони втратили багатьох славних воїнів, причому гопліты виявилися переможеними легкою піхотою і лакедемоняни —— найманцями.

Агесилай негайно поспішив на виручку, але, коли дізнався, що справа вже здійснилася,швидко повернувся в Герей і вже сам запропонував з'явитися беотійским послам. А фіванці, платячи йому тією ж монетою, тепер ні словом не згадали про мир, а лише просили

пропустити їх в Корінф. Агесилай, розгніваний, сказав: "Якщо ви бажаєте бачити, як ваші друзі гордяться своїми успіхами, ви цілком можете почекати до завтра". І, взявши їх з собою, він на наступний день спустошив корінфські володіння і підійшов до самого міста. Довівши цим, що корінфяни не зважуються чинити йому опір, він відпустив посольство фіванців.

Приєднавши до себе людей, вцілілих з потерпілої поразку мори, Агесилай відвів військо в Лакедемон; по шляху він знімався з табору до світанку і зупинявся лише з настанням темряви, щоб ті з аркадян, які ненавиділи його і заздрили йому, не могли тепер радіти його нещастю. Трохи пізніше він, через добре відношення до ахейців, зробив разом з ними похід в Акарнанію і захопив там велику здобич, перемігши акарнанців в битві. Ахейці просили його залишитися у них до зими, щоб перешкодити противникам засіяти поля. Однак Агесилай відповів, що він зробить якраз зворотне, бо вороги будуть тим більше жахатися війни, якщо до літа земля буде засіяна. Так і трапилося: коли акарнанці дізналися про новому поході, що готується Агесилая, вони уклали з ахейцями мир.

XXIII.

Після того як Конон і Фарнабаз, за допомогою царського флоту завоювавши володарювання на морі, стали спустошувати береги Лаконії, а афіняни на гроші, отримані від Фарнабаза, знову укріпили своє місто, лакедемоняни вирішили укласти мир з царем. Вони послали Анталкида до Тірібазу з тим, щоб ганебним, найнесправедливішим чином зрадити цареві греків, що населяють Азію, — тих греків, за яких стільки бився Агесилай. Тому і вийшло, що ця ганьба менше усього торкнулася самого Агесилая; до того ж Анталкид був його ворогом і всіма силами сприяв миру, вважаючи, що війна зміцнює владу Агесилая, збільшує його славу і вплив. Все ж людині, яка сказала, що лакедемоняни стали прихильниками персів, Агесилай відповів: "А по-моєму, швидше перси —— лакедемонян". Крім того, він загрожував оголошенням війни тим, хто не бажав прийняти умови світу, і примусив

таким чином всіх підкоритися тим вимогам, які пред'явив персидський цар. При цьому більше усього Агесилай домагався, щоб фиванці, проголосивши самостійність Беотії , тим самим ослабили себе. Однак його наміри стали цілком ясними лише з його подальшої поведінки. Бо, коли Фебід здійснив негідне справу, захопивши Кадмею в мирний час , всі греки були охоплені обуренням; обурювалися і самі спартанці, особливо же противники Агесилая. У гніві вони питали Фебіда, по чийому наказу він так вчинив, і загальні підозри були звернені на Агесилая. Але Агесилай без коливань відкрито виступив на захист Фебіда, кажучи, що важливо з'ясувати тільки, чи приніс цей вчинок яку-небудь користь. "Бо все, що приносить користь Лакедемону, — говорить він, — цілком допустимо здійснювати на свій страх і ризик, навіть без чийого-небудь наказу". І ця людина на словах вважала справедливість вищою доброчесністю, стверджуючи при будь-якій зручній нагоді, що хоробрість не приносить ніякої користі там, де немає справедливості, і що якби все стали справедливими, хоробрість взагалі була б не потрібна! Коли йому говорили, що те або інше бажано великому цареві, він відповідав: "Але чому він повинен бути більш великим, ніж я, якщо він не більш справедливий? " — цілком розумно вважаючи, що перевага у величі повинно визначатися справедливістю, бо це і є достовірно царська міра. Він не прийняв листа, в якому цар після укладення миру пропонував йому гостинність і дружбу, відповівши, що досить загальної дружби їх держав і немає необхідності в якійсь приватній дружбі. Однак в своїх вчинках він не залишився вірний цим переконанням, він був дуже зосереджений честолюбством і прагненням першості, і це особливо ясне виявилося в історії із заняттям Фів. Він не тільки врятував життя Фебіду, але і переконав державу взяти відповідальність за цей злочин, розмістити в Кадмеє вартовий загін і надати фіванські справи і державний устрій на свавілля Архия і Леонтіда, з допомогою яких Фебід увійшов в місто і захопив твердиню.

XXIV.

Ось чому вже в першу хвилину у всіх з'явилася думка, що Фебід був тільки виконавцем, а призвідник всієї справи —— Агесилай. Подальші

події з безсумнівністю підтвердили це підозра. Бо коли фиванці вигали спартанський загін і звільнили своє місто, Агесилай звинуватив їх в тому, що вони убили Архія і Леонтіда (а ті лише на ім'я були полемархами, насправді ж — тиранами), і оголосив їм війну. На цей раз з військом в Беотію був відправлений Клеомброт, що став царем після смерті Агесиполіда. Агесилай же, оскільки вже сорок років назад вийшов з підліткового віку і по законах міг не брати участь в походах, відмовився від командування, оскільки незадовго до того він воював з фліунтцями через вигнанців і тепер йому було незручно чинити насильство над фіванцами в ім'я справи тиранів. У цей час гармостом в Теспіях був спартанець Сфодрій, що належав до числа противників Агесилая. Це був людина далеко не без сміливості і не без честолюбства, але більш сповнена пустих надій, чим розсудливості. Він-то, бажаючи здобувати славу і вважаючи, що Фебід, завдяки своєму зухвалому вчинку в Фівах, став знаменитим, прийшов до висновку, що він отримає є ім'я ще більш гучне, якщо несподіваним нападом захопить Пірей і цим відріже афінян від моря.

Передають також, що це була витівка беотархів з Мелоном і Пелопідом на чолі.

Вони підіслали до Сфодрію людей, що прикинулися друзями лакедемонян, які улесливими похвалами і запевненнями, що лише він один гідний такого подвигу, спонукали Сфодрія взятися за справа. Цей вчинок по своїй несправедливості і противозаконності був подібний вчинку Фебіда, але у виконанні його не було ні такої ж сміливості, ні такого ж успіху. Бо Сфодрий сподівався за ніч досягнути Пірея, але день застав його на Тріасійскій рівнині. Кажуть, що побачивши яскраве світло, що лився з боку елевсінських святилищ, його солдат охопили паніка і жах.

Мужність покинула і його самого, оскільки задум його вже не міг більш залишатися в таємниці, і, захопивши невелику здобич, він ганебно і безславно відступив в Теспії, Тоді в Спарту були відправлені посли з Афін, щоб звинуватити Сфодрія.

Однак після прибуття їх в Лакедемон виявилося, що спартанські власті не потребують ні яких обвинувачів і вже залучають Сфодрія до суду по обвинуваченню, загрозливому смертної стратою. Однак той не прибув на суд, побоюючись гніву співгромадян, які, соромлячись афінян, хотіли самі здаватися ображеними, щоб їх не вважали співучасниками злочинів.

XXV.

У Сфодрія був син Клеонім, ще зовсім юний і красивої зовнішності, до якого палав пристрастю син царя Агесилая Архидам. Останній, зрозуміло, розділяв неспокій Клеоніма з приводу небезпеки, загрозливої його батькові, однак не міг відкрито нічого для нього зробити і взагалі як-небудь йому допомогти, бо Сфодрій належав до числа противників Агесилая. Проте Клеонім прийшов до Архідама і з сльозами благав його, щоб він змилостивив Агесилая, якого друзі Сфодрія побоювалися більше усього. Протягом трьох або чотирьох днів Архідам всюди ходив за Агесилаєм, не рішуючись, однак, з страху і сорому заговорити з ним про справу.

Нарешті, коли день суду був вже близький, він рішився сказати Агесилаю, що Клеонім звернувся до нього, просячи за свого батька. Агесилай знав про пристрасть Архідама, але не перешкоджав їй, оскільки Клеонім ще з дитинства більше, ніж будь-хто інший, подавав надії на те, що стане видатною людиною. Тим не менш, коли син звернувся до нього з цим проханням, Агесилай ніяк йому не подав надію, відповівши тільки, що він подумає, що можна зробити, не порушуючи пристойності і благопристойності. З цими словами він віддалився. Архідам був так присоромлений, що припинив свої побачення з Клеонімом, хоч до цього звик бачити його по декілька разів в день. Друзі Сфодрія вважали його справу остаточно програною. поки один з приятелів Агесилая,Етимокл, не відкрив їм істинну думку Агесилая: з його слів, той дуже засуджував вчинок Сфодрія, але у всьому іншому вважав його доблесним чоловіком і вважав, що держава має потребу в подібних воїнах. З прихильності до сина Агесилай при

всякому зручному випадку висловлював цю думку про справу Сфодрія, так що і Клеонім незабаром дізнався про турботи Архидама, і друзі Сфодрія з більшою сміливістю стали допомагати обвинуваченому.

Агесилай взагалі дуже любив своїх дітей, і про нього часто розказують забавну історію, неначе він вдома грав зі своїми дітьми, коли вони були ще маленькими, і їздив разом з ними верхом на паличці. Коли один з його приятелів побачив його за цим заняттям, Агесилай попросив не говорити про це нікому, поки той сам не стане батьком.

XXVI.

Сфодрій був виправданий, і афіняни, дізнавшись про це, вирішилися на війну.

Агесилая різко засуджували, вважаючи, що через безглузду дитячу пристрасть свого сина він перешкодив справедливому рішенню суду і таким чином зробив своє вітчизну винною в найбільшому беззаконні по відношенню до всіх греків. Однак, коли Агесилай побачив, що Клеомброт не налаштований вести боротьбу з фіванцами, він відмовився від застосування закону, яким скористався перед цим походом, і сам став здійснювати набіги на Беотію. Він заподіював багато шкоди фіванцям, однак і сам терпів від них немало, так що, коли він був поранений, Анталкід сказав йому: "Так, непогано заплатили тобі фіванці за те, що всупереч їх неуцтву і небажанню вчитися, ти все ж вивчив їх битися". Дійсно, як повідомляють, фіванці в ту пору стали більш майстерними у військовій справі, чим коли б те не було раніше, неначе отримуючи загартування під час численних походів лакедемонян на їх володіння. Тому і Лікург в старовину, в трьох так званих ретрах, заборонив виступати багато разів проти одних і тих же ворогів, щоб ті не навчилися мистецтву ведення війни. Навіть союзники лакедемонян були дуже незадоволені Агесилаєм, бачачи, що він прагне погубити фіванців не за провину їх перед Спартою, а тільки через ображене честолюбство. Не маючи ніякій необхідності розоряти Беотію, говорили союзники, вони чомусь у великому числі щорічно повинні слідувати

всюди за лакедемонянами, хоч самих лакедемонян буває в поході мало. У відповідь на це Агесилай, бажаючи показати, яка ціна їх численність, проробив, як кажуть, наступне. Він велів сісти з одного боку союзникам, всім разом, з іншою — одним лакедемонянам. Потім через глашатая він запросив встати спочатку всіх гончарів, коли ж ті встали, запропонував зробити те ж всім ковалям, потім — теслярям, будівникам і всім іншим ремісникам по черзі. Зрештою піднялися майже всі союзники, але жоден з лакедемонян, яким було суворо заборонено займатися яким-небудь мистецтвом або навчатися якому-небудь ремеслу. Тоді Агесилай посміхнувся і сказав: "Ну ось, друзі, ви бачите, наскільки більше висилаємо воїнів ми, чим ви".

XXVII.

На зворотному шляху з Фів, в Мегарах, коли Агесилай підіймався на акрополь до урядової будівлі, він відчув судому і жорстокий біль в здоровій нозі. Гомілка роздулася, налилася кров'ю — судячи з зовнішньому вигляду — і надзвичайно запалилася. Якийсь лікар з Сіракуз розкрив йому жилу нижче за кісточку. Муки припинилися, однак вийшло стільки крові і текла вона так нестримно, що впав він вглибоку непритомність і виникла серйозна небезпека для життя Агесилая. Нарешті кровотеча була зупинена, і Агесилая доставили на ношах в Лакедемон, де він довгий час пролежав хворим, не можучи виступити в похід. За цей час спартанці потерпіли багато невдач як на суші, так і на морі. Найбільшої з них було битва при Тегирах,де спартанці уперше були переможені фіванцями у відкритому бою. Всі вже пришли до висновку про необхідність укласти загальний мир. У Лакедемон з'їхалися посольства з всіх кінців Греції для обговорення умов договору. У числі послів був Епамінонд — чоловік, знаменитий своєю освідченністю і пізнаннями в філософії, але тоді що ще не виявив себе як полководець. Бачачи, що всі інші плазують перед Агесилаєм, він один вирішився виступити з відвертою мовою, в якій говорив не тільки про інтереси фіванців, але і про загальне благо всієї Греції.

Він указав, що війна збільшує могутність Спарти, чому всі інші терплять збиток, що мир повинен бути заснований на початках загальної рівності і справедливість, що він буде міцним лише в тому випадку, якщо всі будуть між собою рівні.

XXVIII.

Агесилай, помічаючи, що Епамінонд користується увагою і гарячими симпатіями присутніх греків, задав йому питання: Чи "Вважаєш ти правильним з точки зору загальної рівності і справедливість, щоб беотійські міста користувалися незалежністю? " Епамінонд, не задумуючись і не бентежачись, відповів Агесилаю також питанням: чи не вважає той справедливим, щоб і жителі Лаконії отримали незалежністю Тоді Агесилай в страшному гніві схопився з місця і зажадав, щоб Епамінонд заявив прямо, чи хотів він надати незалежність Беотії. Епамінонд в свою чергу спитав його, чи нададуть спартанці незалежність жителям Лаконії.

Агесилай був обурений і охоче вхопився за зручний привід для того, щоб негайно викреслити фіванців з списку тих, що уклали мирний договір і оголосити їм війну.

Всім іншим грекам він запропонував, уклавши мир, розійтися по домам; справи, що піддаються мирному рішенню, він радив вирішити мирним шляхом, а ті, що не піддаються — війною, оскільки дуже важко було знайти шлях до знищення всіх розбіжностей. У цей час Клеомброт з військом стояв в Фокиді. Ефори негайно відправили йому наказ виступити проти фіванців, розіславши в той же час всюди людей для збору союзників, які, хоч і не бажали воювати і обтяжувалися війною, ще не насмілювалися суперечити лакедемонянам або відмовляти їм в слухняності.

Було багато поганих ознак, про які вже розказано в життєписі Епамінонда, і лакедемонянин Протой заперечував проти походу;

незважаючи на це Агесилай не відступився від свого наміру і почав війну, сподіваючись, що при обставиниах що створилися, коли вся Греція на їх стороні і фіванці одні виключені з мирного договору, є зручна нагода помститися Фівам. Однак перебіг подій незабаром показав, що причиною цієї війни був швидше гнів, ніж холоднокровний розрахунок.

Дійсно, мирний договір був укладений в Лакедемоне чотирнадцятого скірофоріона, а вже через двадцять днів — п'ятого гекатомбеона спартанці були переможені в битві при Левктрах. У цій битві загинула тисяча лакедемонян, цар Клеомброт і його найхоробріші спартанці, що оточували його . Серед них, як кажуть, був і красень Клеонім, син Сфодрія, який три рази падав під ударами ворогів біля царя і стільки ж разів підіймався, поки не був убитий, б'ючися з фіванцями.

XXIX.

Ця поразка була несподіваною для спартанців і так же несподіваним був успіх фіванців, подібного якому ще не бувало у війнах греків між собою. Проте доблесть переможених викликала не менше захоплення і співчуття, ніж доблесть переможців.

Ксенофонт говорить, що поведінка і розмови видатних людей чудові навіть в забавах і за вином, і він правий; але не менш, а ще більш потрібно звертати увага на те, що роблять або кажуть видатні люди,прагнучи і в нещасті зберегти свою гідність. У цей час в Спарті якраз справлявся свято Гимнопедій при великому напливу в місто іноземців, і в театрі змагались хори, коли прибули вісники з Левктр з розповіддю про поразку.Ефори, хоч ним і було ясно з самого початку, що ця невдача підкосила благополуччя Спарти і що влада її в Греції загинула, тим не менш не дозволили ні видалити з театру хори, ні змінити чого-небудь в порядку свята; вони лише повідомили імена убитих їх родичам, розіславши гінців по будинках, самі ж продовжували керувати видовищами і змаганням хорів. На наступний ранок,коли всім

вже стали відомі імена загиблих і вцілілих, батьки, родичі і близькі убитих зійшлися на площі і з сяючими обличчями сповнені гордістю і радістю вітали одне одного. Родичі ж вцілілих, навпаки, залишалися разом з дружинами в будинках, наче знаходячись в траурі; і якщо хто-небудь з них вимушений був вийти з будинку, то на його зовнішній вигляд, голос і погляду видно було, як великі його смуток і пригніченість. Це було особливо помітно на жінках: ті, які чекали зустріти свого сина живим після битви, ходили в сумному мовчанні, ті ж, про смерть сини яких було оголошено, негайно з'явилися в храмах і відвідували один одну з веселим, гордим виглядом.

XXX.

Однак, коли союзники відпали від Спарти і все чекали, що Епамінонд, гордий своєю перемогою, вторгнеться в Пелопоннес,. багато які спартанці знову пригадали пророцтво про кульгавість Агесилая. Вони впали в великий смуток і прониклися страхом перед божеством, вважаючи, що нещастя обрушилося на місто через те, що вони видалили від царювання людину зі здоровими ногами, обравши царем кульгавого і скаліченого, і тим самим порушили наказ божества, який більше усього застерігало їх саме проти цього. І все ж, завдяки славі Агесилая, його доблесті і іншим заслугам, вони продовжували користуватися його послугами не тільки у військових справах – в якості царя і полководця, але і в цивільних труднощах — в якості цілителя і посередника. Справа в тому, що спартанці не рішалися, як покладалося згідно із законом, позбавити цивільної честі тих громадян, які виявили боягузтво в битві (в Спарте їх називали "тими, хто злякався"), бо таких було дуже багато, і в тому числі найвидніші люди, так що можна було передбачати, що вони піднімуть повстання. Такі "зті, хто злякався" згідно із законом не тільки позбавляються права займати яку-небудь посаду, але вважається ганебним вступати з ким би те не було з них в спорідненість по шлюбу. Кожний, хто зустрічає їх, може їх ударити. Вони зобов'язані ходити жалюгідними, неохайними, в старому, потертому плащі з різнокольоровими латками і голити тільки півбороди.

Ось чому і було небезпечно залишати в місті багато таких громадян, і той час як він потребував чималого числа воїнів. У цих обставинах спартанці обрали Агесилая законодавцем. Не додавши, не викресливши і не змінивши нічого в законах, він прийшов в Народні збори і сказав: "Сьогодні треба дозволити спати законам, але з завтрашнього дня і надалі закони ці повинні мати повну силу". Цим він не тільки зберіг державі закони, але і цивільну честь — всім тим людям. Потім, бажаючи вивести молодь зі стану смутку і розпуки, він вторгся в Аркадію. Тут він стерігся вступити в рішуча битва з противником, але захопив одне невелике містечко поблизу Мантінеї і спустошив поля. Завдяки цьому він вселив своїм співгромадянам нові, кращі надії на майбутнє, показавши, що зневірятися рано.

XXXI.

Незабаром після цього Епамінонд разом з союзниками вторгся в Лаконію, маючи не менш сорока тисяч гоплітов, за якими з метою грабежу слідувала безліч легкоозброєних або ж зовсім не озброєних, так що загальна чисельність тих, що вторглися досягала сімдесяти тисяч. На цей час доряни займали Лакедемон вже протягом не менш шестисот років, і за весь цей період ще жоден ворог не зважився вступити в їх країну: беотійці були першими ворогами, яких спартанці побачили на своїй землі і які тепер спустошували її — ні разу досі не займану і не розграбовану — вогнем і мечем, дійшовши безперешкодно до самої ріки і міста.

Справа в тому, що Агесилай не дозволив спартанцям битися з таким, як говорить Теопомп, "валом і потоком війни", але зайняв центр міста і найважливіші пункти,

терпляче зносячи загрози і похвали фіванців, які викрикували його ім'я, закликаючи його як підбурювача війни і винуватця всього нещастя битися за свою країну. Але не менш турбував Агесилая переполох, що панував в місті, крики і безладні метання немолодих людей, що обурювалися з приводу, що трапився, і жінок, які не могли залишатися

спокійними і абсолютно збожеволіли від крику ворогів і вигляду їх багать. Важким ударом для його слави було і те, що, прийнявши місто самим сильним і могутнім в Греції, він тепер бачив, як сила цього міста похитнулася і недоречної стала гордовита похвала, яку він сам часто повторював, — що, мовляв, ще ні одна лакедемонська жінка не бачила диму ворожого табору. Кажуть, що і Анталкід в суперечці з одним афінянином про хоробрість, коли той сказав: "А ми вас часто відганяли від Кефіса", — відповів: "Але ми вас ніколи не відганяли від Еврота". Подібним же чином один нічим не видатний спартанець у відповідь на зауваження аргівянина: "Багато вас лежить похованими в Арголіде", заперечив: "Але жоден з вас —— в Лаконії".

XXXII.

Повідомляють, що Анталкид, який був тоді ефором, зі страху таємно переправив своїх дітей на Киверу. Агесилай же, коли помітив, що вороги мають намір перейти Еврот і силою увірватися в місто, залишив всі інші позиції і вистроїв лакедемонян перед центральними, підвищеними частинами міста. Якраз в цей час Еврот через велику кількість снігів на горах виступив з берегів і розлився ширше звичайного, але переправу убрід не стільки утрудняла швидкість течії, скільки крижаний холод води. Агесилаю вказали на Епамінонда, який виступив перед ладом; як кажуть, він довго дивився на фіванського полководця, проводжаючи його очима, однак сказав лише: "Яка неспокійнв людина! " Як ні старався Епамінонд з честолюбства зав'язти битву в самому місті і поставити трофей, він не зміг виманити Агесилая або викликати його на бій, а тому знявся з табору, відійшов від міста і став спустошувати країну. У Лакедемоні, тим часом, біля двохсот громадян, з числа негідних і зіпсованих, які вже давно склали змову,захопили Іссорій, сильно укріплений і неприступний пункт, де знаходилося святилище Артеміди. Лакедемоняни хотіли негайно кинутися на них, але Агесилай, побоюючись заколоту, наказав іншим дотримувати спокою, сам же, одягнутий в плащ, в супроводі лише одного раба наблизився до змовників,кажучи, що вони не зрозуміли його наказу: він посилав їх не сюди і не всіх разом, а одних — туди (він указав на інше місце),інших

—— в інші квартали міста. Ті ж, почувши його, зраділи, вважаючи, що їх задум не розкритий, і, розділившись, розійшлися по тих місцях, які він указав. Агесилай негайно послав за іншими воїнами і зайняв з ними Іссорій; вночі ж він наказав арештувати і убити біля п'ятнадцяти чоловік з числа змовників. Незабаром була розкрита інша, ще більш значна змова спартанців, які збиралися таємно в одному будинку, підготовлюючи переворот. Але при найбільшому безладді було однаково небезпечно як залучити їх до суду, так і залишити змову без уваги. Тому Агесилай, порадившись з ефорами, наказав убити їх без суду, хоч раніше жоден спартанець не зазнавав смертної страти без судового розгляду. З периеків та ілотоі, які були включені до складу війська, багато хто перебіг з міста до ворога. Оскільки це викликало занепад духа у війську, Агесилай наказав своїм служителям обходити кожен ранок постелі воїнів в таборі, забирати зброю перебіжчиків і ховати його; завдяки цьому число перебіжчиків залишалося невідомим. Одні письменники кажуть, що фіванцы відступили з Лаконії через холоди, що почалися, а також тому, що аркадяни стали в безладді йти і розбігтися, інші — що вони і так провели там цілих три місяці і встигли спустошити велику частину країни. Теопомп же повідомляє інше: беотархи вже вирішили відступити, коли до них прибув спартанець Фрікс, доставивши їм від Агесилая як плату за відступ десять талантів, так що, виконуючи те, що було задумано раніше, вони ще отримали від ворогів гроші на дорогу. Але я не розумію, як міг один лише Теопомп знати про це, в той час як іншим це залишилося невідомим.

XXXIII.

Але всі стверджують одноголосно, що порятунком своїм Спарта була тоді зобов'язана Агесилаю, який на цей раз відмовився від властивих йому за природою якостей — честолюбства і упертості і діяв з великою обережністю. Проте після цього падіння він не зміг підняти могутність і славу свого міста на колишню висоту, Як трапляється зі здоровим тілом, — яке привчено до постійного і найсуворішого режиму, так трапилося і з державою: щоб погубити все його благополуччя, виявилося достатнім однієї лише помилки, одного лише коливання теорезів. Інакше і бути не

могло, бо з державним устроєм, найкращим чином пристосованим для миру, однодумності і доброчесності, намагалися з'єднати насильну владу і панування над іншими — те, що Лікург вважав абсолютно непотрібним для щастя і процвітання міста. Це і привело Спарту до занепаду.

Агесилай відмовився надалі від командування в походах через свій похилий вік.

Син же його, Архидам, з військом, що прийшов йому на допомогу від тирана з Сицилії, переміг аркадян і так званій "Безслізній битві" (в ній з воїнів Архидама не був убитий жоден, а ворогів пасло дуже багато). Ця битва була найкращим доказом того, як знесилилась Спарта. Раніше перемога над ворогами вважалася такоюзвичайною справою, що на честь її не приносили ніяких жертв, крім півня;ті, що повернулися з битви не випробовували особливої гордості, і звістка про перемогу навіть нікого особливо не радувала. Так, після битви при Мантінеє, яку описує Фукидід першому, хто прибув із звісткою про перемогу, спартанські власті не послали в якості нагороди за радісну звістку нічого іншого, крім шматка м'яса від загальної трапези. На цей же раз, коли прийшло повідомлення про битву, а потім прибув Архидам, ніхто вже не міг утриматися від вираження своїх почуттів; першим зустрів його батько в сльоах радості разом з всією владою; безліч стариків і жінок спустилися до ріки, піднімаючи до неба руки і дякуючи богів, неначе лише в той день Спарта змила свою ганьбу і знову знайшла право дивитися на променисте сонце. Кажуть, що до цієї битви чоловіки не рішавалися прямо поглянути на дружин, соромлячись своєї поразки.

XXXIV.

Коли Мессена була знову заснована Епамінондом і колишні її громадяни стали стікатися туди з всіх сторін, лакедемоняни не спромогатися перешкодити цьому і не зважилися виступити з зброєю, але обурювалися і гнівались на Агесилая за те, що в його царювання вони позбавилися країни, що не поступалася Лаконії по розмірам і

перевершуючої родючістю інші області Греції, країни, якої вони стільки часу володіли. Ось чому Агесилай і не прийняв запропонованого фіванцями миру. Однак, не бажаючи на словах поступитися цією країною тим, хто на ділі вже тримав її і своїх руках, і упираючись в цьому, він не тільки не отримав назад цієї області, але миало не втратив саме Спарту, обдурений військовою хитрістю ворога. Справа в тому, що, коли мантінейці знову відбились від Фів і закликали на допомогу лакедемонян , Епамінонд, дізнавшись, що Агесилай вийшов з військом і наближається до нього, вночі непомітно для мантінейцев знявся з табору і повів армію з Тегеї прямо на Лакедемон. Обійшовши Агесилая, він ледве не захопив раптовим нападом місто, позбавлене будь-якого захисту. Однак Агесилаю доніс про це, по словам Каллісфена, теспієць Евтін, за Ксенофонтом ж —— якийсь крітянин.

Агесилай негайно послав в Спарту кінного гінця, а через короткий час з'явився і сам. Трохи пізніше фіванці перейшли Еврот і здійснили напад на місто. Агесилай відбивався не за віком рішуче і запекло, оскільки бачив, що порятунок тепер вже не в обачній обороні, але в неозорій відвазі. Такій відвазі він ніколи раніше не довіряв і не давав їй волі, але тепер лише завдяки їй відвів небезпеку, вирвав місто з рук Епамінонда, поставив трофей і показав дітям і жінкам, що лакедемоняни самим гідним чином платять вітчизні за те виховання, яке воно ним дало. Особливо відрізнявся в цій битві Архідам, який з надзвичайною мужністю і спритністю швидко перебігав по тісних вуличках в найбільш небезпечні місця і разом з невеликою купкою оточуючих його воїнів, всюди надавав ворогу опір.

Прекрасне і гідне здивування видовище не тільки співгромадянам, але і противникам доставив також Ісад, син Фебіда. Чудово складений, високий і стрункий, він був в тому віці, коли люди, переходячи від отроцтва до змужнілості, знаходяться в розквіті сил. Він вискочив з свого будинку абсолютно голий, не прикривши ні доспіхами, ні одягом своє тіло, натерте маслом,. тримаючи в одній руці спис, в інший меч, і кинувся в гущавину ворогів, повергаючи додолу і вражаючи всіх, хто виступав йому назустріч. Він навіть не поранився, чи тому, що в

нагороду за хоробрість його охороняло божество, або тому, що показався ворогам істотою надприродною. Кажуть, що ефори спочатку нагородили його вінком, а потім покарали штрафом в тисячу драхм за те, що він зважився вийти назустріч небезпеці без доспіхів.

XXXV.

Декілька днів опісля сталася битва при Мантінеє; і Епамінонд вже зім'яв перші ряди противника, тіснячи ворогів і швидко переслідуючи їх, коли, як розказує Діоськорід, проти нього виступив лаконянин Антікрат і пронизав його списом.

Однак лакедемоняни ще і тепер називають нащадків Антікрата Махеронами , і це доводить, що Епамінонд був уражений махерою — коротким мечем. Випробовуючи за життя Епамінонда вічний страх перед ним, спартанці так захоплювалися подвигом Антікрата, що не тільки дарували йому постановою Народних зборів особливі почесті і нагороди, але і всьому його роду надали звільнення від податків, яким і в наш час ще користується Каллікрат, один з нащадків Антікрата. Після цієї битви і смерті Епамінонда греки уклали між собою мир. Агесилай хотів виключити з мирного договору мессенців, не визнаючи в них громадян самостійної держави.

Оскільки всі інші греки стояли за включення мессенцеів в число учасників договору і за прийняття від них клятви, лакедемоняни відмовилися брати участь в світі і одні продовжували війну, сподіваючись повернути собі Мессенію. Через це Агесилая вважали людиною жорстокою і упертою, вічно прагнучим війни: адже він всіма способами підкопувався під загальний мир і перешкоджав йому, а з іншого боку, маючии потребу в грошах, повинен був обтяжувати своїх друзів в Спарті позиками і поборами замість того, щоб в таких важких обставинах, упустивши з

своїх рук стільки міст і таку владу на суходолі і на морі, покласти кінець бідам і не домагатися так жадібно мессенських володінь і прибутків.

XXXVI.

Ще гіршу славу здобував він, коли поступив на службу до Таху, правителя Єгипту.

Ніхто не схвалював того, що людина, що вважалася першою у всій Греції, чия слава розповсюдилася по всьому світу, тепер надає себе в розпорядження варвару, відпалому від свого царя, продає за гроші своє ім'я і славу, перетворившись у ватажка найманого війська. Навіть якби в віці понад вісімдесяти років, з тілом, поцяткованим рубцями від ран, він знову прийняв на себе, як раніше, славне і прекрасне предводительство в боротьбі за свободу греків, то і в цьому випадку не можна було б не докорити його за зайве честолюбство. Адже і для славної справи є відповідний вік і відповідний час, так і взагалі славне відрізняється від ганебного більш усього належною мірою. Але Агесилай зовсім не піклувався про це і ніщо не вважав негідним, якщо це було на користь державі; навпаки, йому здавалося негідним жити в місті без діла і спокійно чекати смерті. Тому він набрав найманців на кошти, послані Тахом, спорядив декілька суден і відплив, взявши з собою, як і раніше, тридцять спартанців як радників. Коли Агесилай прибув в Єгипет, до його судна прибули найвидніші полководці і сановники царя, щоб засвідчити свою повагу. І інші египтяни, що багато чули про Агесилая, чекали його з нетерпінням; всі зібрались, щоб подивитися на нього. Коли ж замість блиску і пишного оточення вони побачили лежачого на траві біля моря стару людину маленького зросту і простої зовнішності, одягнутої в дешевий грубий плащ, вони стали жартувати і насміхатися над ним. Деякі навіть говорили: "Зовсім як в байці: гора мучилася в родах, а породила мишу". Ще більш здивувалися вони його дивним смакам, коли з принесених і приведених дарів він прийняв тільки пшеничну муку, телят і гусей,відмовившись від вишуканих ласощів, печива і пахощів, і в відповідь на наполегливі прохання прийняти і ці

дари запропонував роздати їх ілотам. Однак, як говорить Теофраст, йому сподобався єгипетська тростина, з якої плетуть прості, витончені вінки, і при відплитті він попросив і отримав від царя небагато цього тростини.

XXXVII.

Після прибуття він з'єднався з Тахом, який був зайнятий приготуваннями до походу. Однак Агесилай був призначений не головнокомандуючим, як він розраховував, а лише ватажком найманців; флотом командував афінянин Хабрій, а всім військом — сам Тах. Це було першим, що засмутило Агесилая, але, крім того, і у всьому іншому він вимушений був з досадою перенести хвастощі і пихатість єгиптянина. Він супроводив його в морському поході у Фініки, беззаперечно йому підкоряючись —— всупереч своєму достоїнству і вдачі, поки, нарешті, обставини не склалися більш сприятливо. Справа в тому, що Нектанебид, двоюрідний брат Таха, що начальствував над однією з частин його війська, відпав від нього, був проголошений єгиптянами царем і відправив людей до Агесилаю з проханням про допомогу. Про це ж просив він і Хабрія, обіцяючи обом великі подарунки. Коли Тах дізнався про це, він прийнявся переконувати їх не йти від нього, і Хабрій намагався увіщуванням і домовленостями зберегти дружні відносини між Агесилаєм і Тахом. Але Агесилай відповідав: "Ти, Хабрій, прибув сюди з власного бажання і тому вільний чинити, як заманеться, мене ж відправило полководцем до єгиптян моя вітчизна. Отже, я не можу воювати з тими, до кого присланий як союзник, якщо не отримаю зі Спарти нового наказу". Після цієї розмови він послав в Спарту декілька чоловік, які повинні були там звинувачувати Таха, Нектанебіда ж всіляко вихваляти. Тах і Хабрій зі свого боку послали в Спарту уповноважених, при цьому перший посилався на старовинну дружбу і союз, другий же обіцяв бути ще більш відданим другом Спарти, ніж доти. Лакедемоняни, вислухавши послів, відповіли єгиптянам, що віддають справу на розсуд Агесилая, самому ж Агесилаю відправили наказ дивитися лише за тим, щоб ці вчинки принесли користь Спарті. Таким-то чином Агесилай зі своїми найманцями перейшов на бік Нектанебіда, здійснивши під

приводом користі для вітчизна недоречний і неналежний вчинок; бо, якщо відняти цю обставину, то найбільш справедливою назвою для такого вчинку буде зрада. Але лакедемоняни, що вважають головною ознакою блага користь, що приноситься вітчизні, не визнають нічого справедливого, крім того, що, на їх думку, збільшує могутність Спарти.

XXXVIII.

Тах, коли найманці покинули його, тікав, але в Мендесі повстала проти Нектанебіда інша людина, також проголошена царем, і рушила на нього, зібравши військо з ста тисяч чоловік. Бажаючи підбадьорити Агесилая, Нектанебід говорив йому, що хоч вороги і чисельні, вони являють собою нестрункий натовп ремісників, недосвідчених у військовій справі, і тому з ними можна не вважатися. Агесилай відповідав на це: "Але я боюся не їх чисельності, а якраз їх недосвідченість і неуцтва, які завжди важко обдурити. Бо несподівано обдурити можна тільки тих, хто підозрює обман, чекає його і намагається від нього захищатися. Той же, хто нічого не підозрює і не чекає, не дає ніякої зачіпки бажаючому провести його, подібно тому, як стоячий нерухомо борець не дає можливості противнику вивести його з цього положення". Незабаром після цього мендесець спробував залучити Агесилая на свій бік, підіславши до нього своїх людей. Це вселило побоювання Нектанебіду. Коли ж Агесилай став переконувати його вступити як можна швидше в битву і не затягувати війни з людьми, які, хоч вони і недосвідчені в військовій справі, можуть завдяки своїй численності легко оточити його, обвести ровом його табір і взагалі багато в чому попередити його кроки, Нектанебід став ще більшим підозрювати і боятися свого союзника і відступив у велике, добре укріплене місто. Агесилай був дуже ображений цим недовір'ям, однак, соромлячись ще раз перейти на бік противника і покинути справу незакінченою, пішов за Нектанебидом і увійшов разом з ним в твердиню.

XXXIX.

Ворог виступив слідом і почав оточувати місто валом і ровом. Єгиптянином знову оволодів страх —— він боявся облоги і хотів вступити в бій, греки гаряче підтримували його, оскільки в твердині не було запасів хліба. Але Агесилай рішуче перешкоджав цьому наміру, і єгиптяни більше колишнього ганили і ганьбив його, називаючи зрадником царя. Однак тепер він зносив наклеп набагато спокійніше і вичікував зручного випадку, щоб привести у виконання військову хитрість, яку він що замислила. Хитрість же ця полягала в наступному. Вороги вели глибокий рів навколо міських стін, щоб остаточно замкнути осаджених. Коли обидва кінці рову, що оточували все місто, підійшли близько один до іншого, Агесилай, дочекавшись темряви наказав грекам озброїтися, з'явився до царя і сказав йому наступне: "Юнак, час порятунку настав; я не говорив про нього раніше, ніж він наступить, щоб не перешкодити його приходу. Вороги самі, власноручно розсіяли небезпеку, що загрожувала нам, викопавши такий рів, що готова частина його представляє перешкоду для них самих, відбираючи у них чисельну перевагу, простір, що залишився між кінцями рову, дозволяє нам битися з ними на рівних умовах. Сміливіше ж! Постарайся виявити себе доблесним чоловіком, спрямуйся уперед разом з нами і врятуй себе і все військо. Адже стоячі проти нас вороги не витримають нашого натиску, а інші відділені від нас ровом і не зможуть заподіяти нам шкоди". Нектанебид вразився винахідливості Агесилая, став в середину грецького ладу і, напавши на ворогів, легко змусив їх до втечі. Як тільки Агесилай оволодів довір'ям Нектанебіда, він знову вдався до тієї ж військової хитрості: то відступаючи, то наближаючись, то роблячи обхідні рухи, Агесилай загнав велику частину ворогів в таке місце, яке з двох сторін було оздоблено глибокими, наповненими водою ровами. Проміжок між ровами він перегородив, побудувавши там бойову лінію своєї фаланги, і цим добився того, що вороги могли виступити проти нього тільки з рівним числом бійців і в той же час були не в стані зайти йому у фланг або в тил. Тому після недовгого опору вони тікали. Багато хто з них був убитий, інші ж розсіялися.

XL.

Після цього єгиптянин укріпив і зміцнив свою владу. Бажаючи виразити свою любов і симпатію до Агесилаю, Нектанебід став просити його залишитися з ним і провести в Єгипті зиму. Але Агесилай поспішав додому, знаючи, що Спарта веде війну, має найманців і тому потребує грошей. Нектанебид відпустив його з великими почестями, щедро нагородивши і давши в числі інших почесних подарунків двісті тридцять талантів для ведення війни. Вже наступила зима, і Агесилай тримався зі своїми кораблями ближче до суші. Він висадився на узбережжі Африки, в пустинному місці, яке носить назву Менелаєвої гавані, і тут помер у віці вісімдесяти чотирьох років, після того як процарствував в Спарті більш сорока одного року, з яких понад тридцяти років, аж до битви при Левктрах, був найбільш впливовою і могутньою людиною в Лакедемоні і вважався наче ватажком і царем всієї Греції. У лакедемонян існує звичай: тіла тих, хто помер на чужині, хоронити на місці кончини, тіла ж царів доставляти на батьківщину. Тому Агесилаєві спартанці, що супроводили залили тіло за відсутністю меду розплавленим воском і доставили потім в Лакедемон. Царська. влада перейшла до сина Агесилая Архідама і залишалася за його родом аж до Агіда, який був п'ятим царем після Агесилая і при спробі відновити старовинне державний устрій пав від руки Леоніда.